

0. Giriş.....	2
0.1 Bütünce	2
1. Sesbilim.....	6
1.1. Zazacada Ünlü ve Ünsüzlerdeki Tarihsel Evrim	6
1.1.1 Ünlüler	6
1.1.2 Ünsüzler	7
2. Biçimbilim	7
2.1 İsimde Cinsiyet	7
2.2 Çoğul.....	8
2.3 Zamirler.....	8
2.4 Fiil	8
2.4.1 Şimdiki Zaman Bildirme Kipi	8
2.4.2 Hikâye Bileşik Zaman ve Geçmiş Zaman Dilek Kipi	9
2.4.3 Edilgen	9
2.4.4 Ettirgen fiilde kök sözcüğün ünlü uzatımı	9
2.4.5 Şahıs Sonekleri.....	10
2.4.6 Fiil Takıları	11
2.4.7 Dilek Kipi.....	11
3. Sözcükbilim	12
4. Sözdizim (sentaks).....	12
5. Sonuç olarak.....	13
6. Kaynakça.....	14

¹ Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi Mezunu, Frankfurt Üniversitesi Doktora Öğrencisi. mesut.keskin@web.de
Önceleri Teknik Yüksek Okul'da Makine Mühendisliğine başlamış olup 2005 yılında ön lisansla Frankfurt Goethe Üniversitesi'nin Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi bölümüne ana bölüm olarak yatay geçiş yapıp 2009 yılında bu eğitimini yüksek lisans (Magister Artium) derecesinde sonuçlandırdı (bitirme tezinin konusu: Zazacanın şivesel yapısı üzerine). Yan bölümleri Şarkiyat ve Türkolji'ydi. Aynı bölümde bir dönem araştırma görevlisi olarak çalıştı. Hala aynı üniversitede Zazaca dil öğrenim dersi vermektedir. 2009'da dünya klasığı olan Küçük Prens kitabının Zazaca çevirisi "Şazadeo Qıckek" Almanya'da yayınlandı. 2009'da başladığı Zazacanın şiveler üstü bir ortak yazı dili konusunu işleyen doktora çalışmasına devam etmektedir. Makaleye önerileri için dilbilimci arkadaşım D. Nuhbaloğlu'na teşekkür borçluyum.

Kısaltma ve semboller:

<: 'dan gelme

>: 'dan o şekle dönüşme

<>: Yazımsal

[]: IPA (uluslararası sesbilimsel alfabe)

//: transkripsiyon

~: ağız varyantı

krş.: karşılaştırın

Diller:²

Av.: Avestçe

Bel.: Beluçi (Balōči)

EFar.: Eski Farsça

Erm.: Ermenice

Far.: Yeni Farsça

HAvr.: Proto-Hint-Avrupaca

Hit.: Hititçe

Krt.: Kürtçe

Lat.: Latince

Lit.: Litvanyaca

Os.: Osetçe

Phlv.: Pehlevice, Orta Farsça

Prt.: Partça

Pşt.: Peştuca

Sgd.: Soğdca

Skr.: Sanskrit

Tal.: Talişçe

Ved.: Vedce (en eski belgelenmiş Hintçe)

Yun.: Yunanca, Eyun: Eski Yunanca

Zaz.: Zazaca

0. Giriş

Dünyada konuşulan dillerin birçoğunun yazıya geçirilmemiş olması bir yana, pek azı tarihsel olarak belgelenmiştir. Hint-Avrupa dil ailesinin bir grubu olarak göz önüne alındığında, belirli İrani diller ilk belgeli olarak ortaya çıktığı 2500 yıl öncesinden bu yana, bu gruba dahil olan Zazacanın tarihsel evrimine ve dilsel yapısına birçok açıdan ışık tutmaktadır. Zazaca ilk defa yaklaşık 160 yıl önce yazıya geçirilmiş olsa da, söz konusu akraba diller sayesinde tarihsel evrimi açısından bazı sonuçlara varılabilmektedir. Belgelenmiş eski İrani, Hint-Arı dilleriyle eski Hint-Avrupa dillerinin zengin bütüncesi kimi yerde yakın, kimi yerde uzak akrabalık bağları nedeniyle, tarihi, sesbilimsel, biçimbilimsel, kelime hazinesi gibi durumlarda Zaza dilinin yapısı konusunda önemli veriler sunuyor. Bu makalede birkaç örnekle belgelenmiş Eski ve Orta İrani dillerin, Zazacanın tarihsel evriminin araştırılmasında taşıdığı önem gösterilmeye çalışılacaktır.

Dilin tarihsel evriminin araştırılmasında en önemli kategori sözcük ve biçimlerin kökeni ve tarihi süreçte sesbilimsel yönden geçirdiği evre ve değişimlerdir. Etimolojide dilin bugünkü yapısından yola çıkarak köken araştırması yapmanın ne denli yanlış sonuçlara vardırabileceğini, belgelenmiş dillerdeki kelimelerin geçirdiği sesbilimsel ve şekilsel evrimlere bakarak anlayabiliriz. Dil de tarihi bir değişke olduğundan kelime ve biçimlerin şekilsel olarak uğradığı değişimin önemli bir kısmının belirli sesbilimsel kurallara bağlı olduğu hesaba katılmalıdır. Belirlenebilecek ses kanunlarında ünsüzlerin ses evrimi baz alınır.

0.1 Bütünce

Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İrani koluna ait Eski ve Orta İrani ve de Eski Hint dillerinden günümüze yazılı olarak aktarılan epey geniş bütünce (*corpus*) mevcut. Hint-İrani dil grubu genel bir terim olarak İrani, Hint-Arı ve Nuristani dil gruplarını içerir. Oldukça geniş bütünce sahibi olanlar arasında, Brahmi alfabesinden türetilen *Devanagari*³ alfabesiyle yazılmış Eski Hintçe altında adlandırılan *Vedce* (*Veda*) ve bu dilin sonraki dönemine ait, gramer ve sözcük dağarcığında fazla farklılık göstermeyen *Sanskrit* ve de Eski İrani dil olan ve

² Dillerin Latin harfleriyle olan transkripsiyonu için dilbilimde kullanılan alfabeler tercih edilmiştir (örn. transkripsiyon alfabeleri için Wikipedia'ya da bakılabilir). Zazacanın yazımı için de Ware/Jacobson veya geçen yıl sempozyumda sunduğum alfabe kullanılmıştır.

³ Hindistan'ın birinci resmi dili olan Hindi de hala Devanagari alfabesini kullanmakta.

Pehlevi alfabesinden türetilmiş ayrıntılı bir alfabeyle sahip *Avesta* dili gelir. *Eski Farsça*, yazıtlarda geniş çapta yazılı da olsa, diğer iki dil kadar geniş bir bütüncüye sahip değildir. Eski İrani diller Eski Hintçeye gramer açısından %90'dan fazla, sözcük dağarcığında da daha az benzeşme ile birbirine epey yakın dillerdi. Eski Farsçada *Medizm* diye adlandırılan birkaç alıntı sözcük dışında Med dilinden ve ayrıca birkaç özel isim dışında İskit dilinden dolaysız aktarılmış bir kaynak bulunmamaktadır.

Orta İrani döneme (3. yy. MÖ – 9/10 yy. MS.) ait dillerde Zazacaya tarihsel olarak en yakın ve bir Kuzeybatı İrani dil olan *Partça*, Part İmparatorluğu döneminde bazı yazıtlarda ve Mani yazınında kullanılmıştır. Bu dile ilgili 2720 sözcük bilinmektedir. Part Dili, 1950'lere kadar ona akraba ve en yakın belgelenmiş dil olan *Orta Farsça (Pehlevice)* dilinin bir lehçesi olarak biliniyordu, ta ki (Güneybatı İrani dili olan) Pehleviceden, kuzeybatı özellikler taşıyan Partçanın iki yakın ama farklı dil olduğu kanıtlanana kadar (Henning 1958). Ayrıca Part Dili Ermeniceyi⁴ de büyük oranda etkilemiştir. Öyle ki, Ermenicedeki Partça ve Pehlevice sözcüklerin çokluğundan ötürü (örneğin bugün Türkçede ve Farsçada bulunan Arapça sözcüklerin varlığı gibi) Ermenice de 1877 yılına kadar İrani bir dil olarak sınıflandırılıyordu, dilbilimci Hübschmann bu dilin başlı başına bir Hint-Avrupa dili olduğunu kanıtlayana kadar. Gürcü dilindeki İrani sözcüklerin çoğu Partçadan ziyade Pehleviceye aittir. Orta Farsça, Pehlevi Kitabı, Mani Orta Farsçası ve Pazendi olarak farklı alfabelerle yazılmıştır.

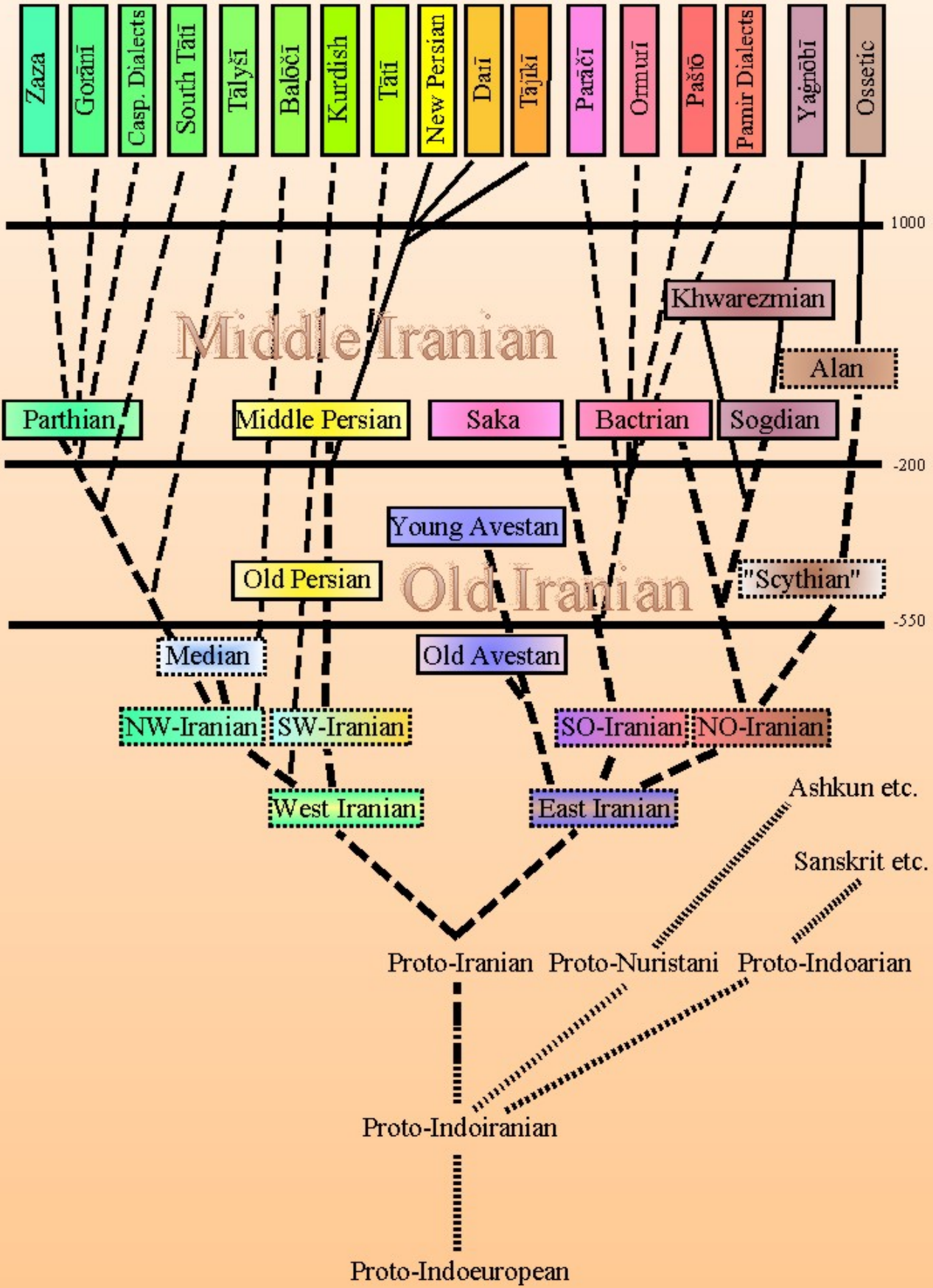
Doğu-Orta İrani dilleri olarak başta *Soğdca* olmak üzere, *Baktrice*, *Saka* (Hoten (*Khotanese*) ve Tumşuk) ve *Harzem* dilleri de yazılı olarak mevcut.

Partça, Orta Farsça, Soğdca alfabeleri Arami alfabesinden, Baktriceninki Yunan alfabesinden, Hoten ve Tumşuk-Saka dilinin Brahmi, Harzemce ise Arap alfabesinden türetilmiş ayrı ayrı alfabelere sahiptir. Soğd dilinin Budist yazınında kullanılan Soğd alfabesi olarak Süryanicenin de yazıldığı, İsevi yazında İncil çevirileri için kullanılan Estrangelo ve de Mani alfabesiyle de Soğdca dili yazıya geçirilmiştir. Az da olsa, Harzem dili de kendine has bir Arameo-Harzem alfabesiyle yazılmıştır.

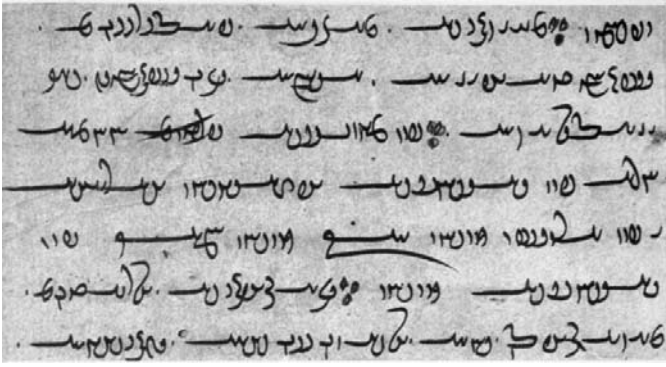
Eski ve Orta İrani dillerden birçok başka dile de sözcükler geçmiştir. Örneğin, Cermen ve Roman dillerinde “cennet” anlamında kullanılan *paradise* sözcüğü Avestçe (*pa¹ri daēza* “bahçe”) veya Farsça üzerinden diğer dillere geçen *şahr* “şehir, imparatorluk”, *vard* „çiçek, gül“ Partça veyahut Türkçedeki *kent*, *bey* ve *akşam* gibi sözcükler Soğdcadır.

⁴ 5. yy.dan beri yazı dili olan Ermenice ve Gürcüce, ünlüleri de yazılan bir alfabeyle sahip olduğundan dolayı İranolojide önemli yan kaynak diller sayılmaktadır.

Modern Iranian

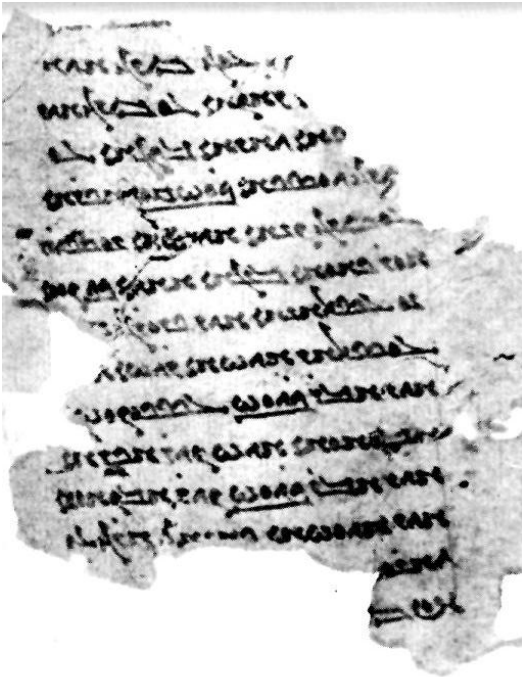
Tablo: Eski, Orta ve Yeni İrani dillerin soyağacı (Prof. Dr. Jost Gippert, Frankfurt Üniv.)

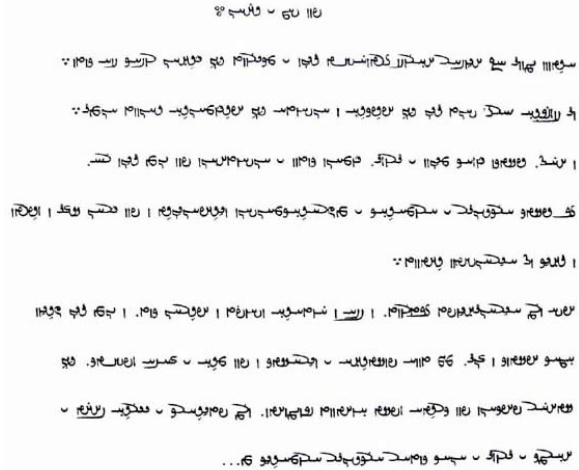
Şekil 1: Avesta Dili (Bodleian J2 fol 175 Y 28 1)

Şekil 2: Eski Farsça Çivi Yazısı (Behistun DB1 1-15)

Şekil 3: Mani Alfabesiyle yazılmış Partça metin⁵

Şekil 4: Ardaviraf'tan Pehlevice yazısından bir örnek⁶

⁵ Kaynak: <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/iran/parth/m781irv.htm> (Nisan 2011)

⁶ Diğer Orta İrani Dillerden örnekler için bkz.:

Soğdca: <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/iran/sogd/sogdmss.htm>

Hoten-Sakaca: <http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/ks/images/ks01sideatotal.jpg>

Baktrice: <http://www.museo->

on.com/go/museoon/en/home/db/archaeology/page_id_907/page_id_186/page_id_767.shtml

Ayrıca Vedce: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/02/Rigveda_MS2097.jpg

1. Sesbilim

Dilbilimin ilk altbölümü olan sesbilim, insanın konuşurken ürettiği seslerin yeri ve şekli üzerinde durur. Tarihsel dilbilim ve dialektoloji (ağız bilimi) de ilk kriter olarak sesbilimsel özellikleri gözönünde bulundurur. Örneğin İrani dilbilimi veya Türkolojide de akraba olan dilleri kıyaslamada ilk kriter fonolojidir. Karşılaştırılan kelimeler ise, miras sözcük diyebileceğimiz, alıntı değil, dilin köken olarak kendisine ait olan seçkin ve belirleyici sözcüklerdeki ünsüzlerdir (*isoglosses*). Bu yöntemle bir dil grubunda veya ailesinde olan diller sınıflandırılır.

1.1. Zazacada Ünlü ve Ünsüzlerdeki Tarihsel Evrim

İrani dilbilimdeki sınıflandırmaya göre⁷, Zazaca Batı-İrani diller arasında gayet net, kuzeybatı özelliklerine sahip olan bir dil olarak görülmekte⁸. Beluç dili kadar muhafazakar olmasa da, tarihsel evrimi açısından ünsüzlerde beklenen gelişmeyi göstermektedir.

1.1.1 Ünlüler

Ünlüler, dilbilimde ünsüzler kadar önem arzemesine de Zazacada ve Kürtçede ilginç bir gelişme göstermektedir. Ünlülerde, örneğin Farsça ile kıyaslayacak olursak, birkaç İrani dillerle birlikte Zazaca da Orta İrani dildeki ünlülerde şekil korunurken, Yeni Farsçada bazı ünlüler eşleşmiştir:

Eski İnanca	Orta İnanca	Zazaca	Farsça	
aĭ: Av. <i>maēšē-</i> , Skr. <i>meṣá-</i> मेष	ē: Phlv. <i>mēš</i>	ê: <i>mēšna</i> d	ī: <i>mīš</i> میش	“koyun”
ī: Av. <i>vīsa'dī-</i> , Skr. <i>viṃśati</i> ⁹ विंशति	ī: Phlv. <i>vīst</i>	î: <i>vīst</i>	ī: <i>bīst</i> بیست	“yirmi”
au: Av. <i>raōč-</i> “ışımak” > <i>raōčah</i> “ışık, aydınlık”, EFrs. <i>rauč-</i> “ışımak” > <i>raučah</i> “ışık, (özellikle) gökyüzü ışığı; gün”, Skr. <i>roc-</i> रोच् “ışımak, parlamak” > <i>rocas</i> रोचस् “ışık, parıltı” ¹⁰ ,	ō: Phlv. <i>rōz</i> , Prt. <i>rōž</i> a.a.,	o: <i>roc</i>	ū: <i>rūz</i> روز	„gün(eş)”
ū: Av. <i>dūra-</i> , Ved. <i>dūrā</i> ¹¹ - दूर	ū: Phlv. <i>dūr</i>	û (ü): <i>dūri, dūri</i>	ū: <i>dūr</i> دور	„uzak“

Zazacada (ve keza Kürtçe, Beluçça gibi diğer İrani dillerde de) Orta İrani dillerdeki *ē* ve *ō* ünlüleri korunmuşken, Yeni Farsçada *ē* ile *ī*, *ī* ünlüsünde, *ō* ile *ū* da *ū* ünlüsünde eşleşmiştir.

Öte yandan, Zazacada (Güney Zazacadaki *û* dışında) artık *uzun* : *kısa* zıtlığı olmadığı için, eski ve orta İrancadaki uzun ve kısa ünlüler, Zazacaya bu şekilde yansımıştır:

Eski İnanca	Orta İnanca	Zazaca	Farsça
ā	ā	a	ā
a	a	e	a
aĭ	ē	ê	ī

⁷ Batı (kuzeybatı, güneybatı) ve Doğu (kuzeydoğu, güneydoğu).

⁸ Gippert (2007/08: 77).

⁹ HAvr. **(h₁)uīh₁k_m-ti-*, Lat. *vīginti*, Dor Yun. *wīkati* *ῥικατι*.

¹⁰ HAvr. **leuk-* “ışımak” > **leukes* “gündüz, ışık, aydınlık”, Rus. *luč* луч “ışık”, Lat. *lūcēre* “ışımak”, *lūx* “ışık”, EYun. *leukós* λευκός “aydınlık, beyaz”, İng. *light* “ışık”, Alm. *leuchten* “ışımak”.

¹¹ HAvr. **duh₂-rō-* < **duh₂-* “uzaklaşmak (mekansal ve zamansal)”, Lat. *dūrāre* “durağan olmak”, Yun. *dārós* δαρός, *dērós* δερός “uzun, uzun zaman”, Hit. *tūa-* “uzak” (**duh₂-iō-*).

i	i	ɪ	e (< i)
ī	ī	ī	ī
aū	ō	o	ū
u	u	u	o (< u)
ū	ū	û, ü	ū

1.1.2 Ünsüzler

Ünlülerden daha az değişim gösterdiğinden dolayı, dillerin tarihsel evrimi ve dil gruplarındaki sınıflandırmanın esas temelini oluşturan ünsüzlerdir. İrani dillerin içinde Batı-İrani dilleri de *kuzeybatı-güneybatı* olarak ayırt edilebilmesi için miras sözcüklerden oluşan belirli kıstas sözcükler (*eşdillilik sınırı, isoglosses*) esas alınmaktadır.

Örneğin Zazacadaki *va* “rüzgar” sözcüğünü ele alırsak, Orta ve kadim Hint-İrani ve diğer Hint-Avrupa dillerinde şu şekilde belgelenmiş olarak karşımıza çıkar: Avesta ve Sanskrit *vāta-* वात, Partça *vād*. *Vā-* “esmek” fiilinin geçmiş zaman edilgen ortacı (*past participle perfect*), Proto Hint-Avrupaca **h₂ueh₁nt-o-* “esinti” < **h₂ueh₁-* “esmek”. Hint-İrani grubundan olmayan dillerde: Lat. *ventus*, Alm. *Wind* “rüzgar”, *wehen* “esmek”, Hititçe *hu-u-wa-an-t°*. Bu önses ünsüzü yeni İrani dillerde *v > b* veya *v > gw* değişimine uğramışken, Zazacada *v* şeklini korumuştur. Krş.: Frs. *bād* باد, Krt. *ba*, Bel. *gwāt*.

Diğer önemli kıstas sözcüklerden örnekler aşağıdaki tabelada Zazaca, Kürtçe ve Farsça karşılıklarıyla verilmiştir¹²:

Proto Hint-Avr.	Prt.	Gor.	Zaz.	Tal.	Simn.	Hazar Den.	Merkez Lehç.	Bel.	Krd.	Fars.	Örnek Zaz.	Krd.	Far.	
*k/g	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	h/d	zan-	zan-	dān-	„bil-“
*k ^h e	-ž-	-ž-	-j-	-ž-	-j, ž-	-j-	j, ž, z	j, č	-ž-	-z-	vac- ¹³	bêj-	(ā)vāz	„söyle-“
*g ^h e	ž	ž	j	ž	j, ž	j (z)	j, ž, z	j	ž	z	cenîye	jin	zan	„kadın“
*tr/rl	hr	(ya)r	(hi)r	h(*r)	(h)r	r	r	s	s	s	hirê	sê	se	„3“
*d(h)u	b	b	b	b	b	b	b	d(?)	d	d	ber	der	dar	„kapi“
İr. *rd *rz	r(δ) rz	ł,r rz	r̄ rz	r rz	l l(rz)	l l	l l(rz)	l l(?)	ł ł	l l	serre berz	sal bilind	sāl buland	„yıl“ „yüksek“
*su	wx	w	w	h	x(u)	x(u)	x(u), f	v	x(w)	x(u)	wer-	xw-	x ^w ur-	„ye-“
*tw	f	u	w	h	h	h	h(u)	h	h	h	çewres	çil	çihil	„40“
*u-	w-	w-	v-	v-	v-	?	?	g(w)-	b-	b-	va	ba	bā	„rüzgar“

2. Biçimbilim

Biçim (*morpheme*), dilbilimde anlam taşıyan en küçük birimdir. Burada da Zazacayı tarihsel evrimi açısından karşılaştırmak gerekirse, bazı özelliklerinden örnek olarak dilbilgisel cinsiyet, zamirler, edilgen ve ettirgen çatı, hikâye bileşik zaman (*imperfect*), şimdiki zaman bildirme kipi, fiil takıları (*preverbs*) ve dilek kipi kategorilerine bakılabilir.

2.1 İsimde Cinsiyet

Eski İrani dillerde, Hint ve diğer bazı Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi, isimde 3 cinsiyet mevcuttu: *eril, dişil, nötr* (*orta cins*). Orta İrani dillerde nötr sadece Soğd dilinde kalıntı olarak varken, diğer Orta İrani dillerde iki cinsiyet kalmış veya Orta Farsça ve Partçada olduğu gibi tamamıyla kaybolmuşken, Zazaca iki cinsiyeti olan eril ve dişili biçimbilimsel açıdan net bir şekilde korumuş, fiil çekim sisteminde yenilemede de bulunmuştur. Kurmanci (Kuzey Kürtçesi), Sengseri, Simnani, Gorani, Herzendi ve Peştü (“Afganca”) dillerinde de hala iki cinsiyet vardır.

¹² Paul (1998b), Korn (2003).

¹³ Zazacanın birçok şivesinde ara sesteki *j* veya *z* varyantları (örn. *vaj* ~ *vaz*) yeni ve ikincil gelişimlerdir.

En çok da Kuzey Zazacasında belirgin olarak korunan dişil gövde çıktısı (*femininer Stammausgang*) dişil sözcüklerde üç şekilde yer almaktadır. Kuzey Zazacasındaki dişil sözcükler mutlaka üç ünlüden biriyle biter: *-e, -a, -i*; örn. *cênke* “kadın”, *manga* “inek”, *zerri* “yürek, gönül”. Merkez ve Güney Zazacasında da aslen bu ses kuralı geçerliyken, son 100 yıl içinde çoğu ağızlardaki vurgusuz *-e* sesi ya daha zayıf şekilde *-ı* (örn. *keyneki* “kız”) olarak telaffuz edilmekte veya tamamıyla düşmüş durumda (örn. *keynek*). Dişil sözcüklerin çoğu vurgusuz *-e* ile biter ve bu son ses büyük ihtimalle Eski İrancadaki dişil sözcüklerin bittiği *-ā* uzun ünlüsüne dayanır¹⁴. Bu da zamanla, vurgusuzlaştığından ötürü kısa *a*, Zazacada bugünkü şekliyle *-e* ünlüsüne dönüşmüştür.

2.2 Çoğul

İkinci halde kullanılan isimdeki çoğul eki *-an*, tüm Hint-İrani ve bazı Hint-Avrupa dillerinde de belgelenmiştir. Zazacanın belirli ağızlarındaki *-on, -un, -a, -o, -u* sadece *-an*'in ağız varyantıdır:

-an (örn. *o merduman vêneno* “adamları görüyor”, *dewanê Zazayan de* “Zazaların köylerinde”) eğik hal çoğul soneki. Av., Skr. genitif (-in hali) çoğul *-ānām, -ām* (*-ānām*, tematik *-a* kökenli isimlerin sonekidir, *-ān* eklemi ikincildir fakat *-ām* hecenin düşmesiyle arta kalmıştır), Phlv., Prt. *-ān*, HAvr. **-ōm < *-o-om* genitif (-in hali) çoğul, Yun. *-ōn -ων* (örn. *dontiōn* δοντιών “dişlerin”), Lat. *-um* (örn. *frātrum* “kardeşlerin”) *< -om*.

2.3 Zamirler

Orta İrani dillerin birçoğunda Eski Hint-İrani dillerde de ismin 8 hali (durum, *cases*) 2 hale indirgenmiş, Farsça gibi birçok yeni İrani dil bir tane belirgin hale sahipken, Zazaca ismin iki halini (yalın (*casus rectus*) ve eğik hal (*casus obliquus*)) korumuş, bir de çağrı halinde (*vocative*) değişme olmuştur. İki hal, şahıs zamirlerinde de (kişi adıkları, 1. ve 2. çoğul hariç) belirlemektedir. İlginç olan, 1. tekil *ez* “ben”, Eski İrani ve Hint-Avrupa dillerindeki şekli, Kurmanci, Hazar Dilleri, Peştu gibi dillerde koruması:

Av. *azōm*, Ved. *ahām* अहम्, EFrs. *adam*, Prt. *az*, Tal. *az*, Os. *iz*, Pşt. *zə*, HAvr. **eğh₂óm < *h₁eğh₂óm*. Hint-İrani dışı dillerde: Erm. *es* էս, Bulg. *az* аз, Lat. *egō*, EYun. *egō* εγώ. Krş. Far., Bel. *man* من.¹⁵

Soru zamirlerinden örnek verilecek olursa, “kim” anlamında kullanılan *kam*, Eski İranca, *katama*–“hangi” şekline dayandığı görülür:

Av. *katama*– “hangi” Gor., Krt. Sor. *kam*, Frs. *kudām* کدام.¹⁶

2.4 Fiil

Eski ve Orta İrani fiil çekim sistemine göre Zazacada da hemen tüm diğer Yeni İrani diller gibi çekimler yenilenmiş, fakat bazı Eski ve Orta İrani özellikler korunmuştur.

2.4.1 Şimdiki Zaman Bildirme Kipi

Temel zaman ve kip olarak kullanılan şimdiki zaman bildirme kipi (*indicative*), Yeni İrani dillerde farklılaşmaya başlamıştır. Eski ve Orta İrani dillerde fiilin köküne bildirme kipinin şahıs soneki eklenirdi. Örn. Av. *bar-a'ti*, Phl. *bar-at* “götürüyor”. Yeni İrani çağda ise dillere göre çeşitli ve yeni çekim kuralları belirmiştir. Farsça *mī-*¹⁷ می, Kürtçe *di-/e-* veya Goranide *mā-* sürekliliği ifade eden bir önek kullanılırken, Zazacada ise fiil köküne *-en-* soneki eklenir, sonra şahıs soneki¹⁸. Sözkonusu *-en-* eki, Zazacaya bilindiği gibi yakınlık arzeden Hazar Dilleri de kullanır¹⁹:

	Zaz. (Güney)	Herzendi	Talışi	Simn.	Gileki

¹⁴ Gippert (2008/09: 94)

¹⁵ Farsça, Beluçça, Sorani ve Kelhuri-Kürtçesindeki *man ~ min* şekli, eğik hale (“beni(m)” vs.) dayanan zamirdir.

¹⁶ Krş. EYun. *poios poios* “hangi?” > Yeni Yun. *poios poios* “kim?, hangi?”.

¹⁷ Yeni Farsçanın şekillendiği eski dönem kaynaklarında veya klasik edebiyatta *mī-* yerine daha eski şekli *hamē* همی “süreklili” de kullanılırdı.

¹⁸ Fiil kökü *-er* ile biten fiillerde ise bildirme kipinde *r* düşer: *ben-, ken-, wen-, vınden-* vs.

¹⁹ Tabela: Paul (1998b: 173).

„gidiyor-“	şı-n-	še-nd-	še-d-	še-nn-	şü-n-
„geliyor-“	ye-n-	āmā-nd-	ome-d-	ā-nn-	ā-n-
„söylüyor-“	va-n-	öt-n-	vot-ed-	vā-nn-	gū-n-
„görüyor-“	vin-en-	vīn-n-	vīn-d-	(?)	ī-n-
„ediyor-“	ke-n-	kō-nd-	kerd-ed-	ke-nn-	kū-n-

Söz konusu ek köken olarak eski İranca *-ant-* ekine dayanır. Bu demektir ki, şimdiki zamanda Zazacada keza geçmiş zaman gibi aslında *ortaç + koşaç* ile kurulur²⁰. Ondandır ki, 3. tekil şahısta da *eril-dişil* ayrımı çekimde belirir: *o vano, a vana* “o (erkek/bayan) söylüyor” ve bu şahıs soneklerin zamirden (*o, a*) alındığı ortada (aynısı 3. çoğul için de geçerli: *ê vanê*). Zira Eski İrani ve HAvr. dillerinde fiil çekiminde şahıs sonekinde *eril-dişil* ayrımı yoktur. 3. tekil soneki HAvr. **-eti*, Eski Hint-İrancada *-ati* idi (Far. *-ad*, Krt. *-e*, Erm. *ē ʔ*).

2.4.2 Hikâye Bileşik Zaman ve Geçmiş Zaman Dilek Kipi

Geçmiş zamanda sürekli vuku bulan olayı anlatan zaman şekli, bugünkü Zazacada *-êne ~ -ên ~ -ê ~-ini* varyantlarıyla bulunur. Hikâye bileşik zamanda (*imperfect*) tüm şahıslar için kullanılan sonek *-êne* (*~ -ên, -ê*), örn. *şiyêne, diyêne* “giderdi-, görürdü-” de Partçada bulunan istek kipi (*past optative*) *ahēndē(h)* ile alakalı olması muhtemel, örn. *būd ahēndē(h)* “olurdu”.²¹ Bu sonekin özelliği, tüm kişiler için aynı şekilde çekilmesidir, örn. *mi/to/ey/ae vatêne* “ben/sen/o derdi”. Partçada varolan istek kipi sonekine dayandırılan bu sonek, Partaçda da keza tüm kişiler için aynı şekilde çekilirdi.

2.4.3 Edilgen

Eski ve Orta İrani dönemden kalma diğer bir özellik de, fiilin edilgen çatısının (*diathesis, voice*) çekimli şekilde (*synthetic*), yani yardımcı fiil olmaksızın sınırlı fiillerle kurulması. Eski Hint-İrani edilgen soneki *-ya-*, Pehlevicede bulunan *-ih-* şekline yansımaları Zazacada *-i-* ile mevcut: *Nan weriyeno* (*werino*) “ekmek yeniliyor”²². Batı Orta İrani dillerde sadece Pehlevicede çekimli edilgen mevcut, örn.:

paimōzihēm „giydiriliyorum“ (*paimōz-ih-ēm*)
paimōzihistēm „giydirildim“²³ (*paimōz-ihist-ēm*)

Ved. *jñā-* “bilmek”, *jñā-yá-te* “biliniyor”, *kṛ-* “yapmak”, *kṛi-yá-te* “yapılıyor”, Av. *kar-* “yapmak”, *kiriia-*, EFar. *kariya-* “yapılmak”, Av. *varz-* “işlemek”, *vər²ziia-* „işlenmek“ (krş. Zaz. *viraštene/virazen-* „yapmak, inşa etmek“, *vraziyaene* „inşa edilmek“).

2.4.4 Ettirgen fiilde kök sözcüğün ünlü uzatımı

Ettirgen, fiil çatısı olarak Hint-İrani dillerinde çekimli şekilde kurulduğunda, *-aya-* soneki fiil köküne eklenir, fiilin kökündeki kök ünlüsüyle uzatılır (*root vowel stressing*). Örn. Ved. *pat-* “düşmek, uçmak”, *pátati* “düşüyor, uçuyor”, *pātáyati* “düşürüyor, uçurtuyor”. Zazacada çekimli ettirgen genelde *-n-* sonekiyle kurulurken bazı fiillerde kökteki *-e-* ünlüsünün *-a-*ya dönüşmesi, Eski Hint-İrani ettirgen çekiminden kalmaz; örn. *decaene* “ağrımak” : *dacnaene* “ağrıtmak, acıtmak”. Eski Hintçe ve İrancada “gezmek, otlamak, dönmek” anlamında kullanılan *čar-* fiilinin Zazacada iki farklı ettirgen şekli var: *čerdene* (*čer-en-*) „otlamak“ : *čarnaene* (*čar-n-en-*) „döndermek, çevirmek“ : *čiraynaene* (*čir-ayn-en-*) „otlatmak“²⁴.

²⁰ Ortaç şekline dayanan şimdiki veya geçmiş zamanın kuralları örn. Slav Dilleri, Ermenice, Urdu dillerinde geçerli.

²¹ Gippert (2007/2008: 94).

²² Keskin (2010)

²³ Sundermann, Werner: Westmittelliranische Sprachen. CLI (1989: 109, 3.1.0.3)

²⁴ Daha üretken varyant olarak çözümlemeli (*analytic*) edilgen ve ettirgen mevcut. Edilgen yardımcı fiil *amaene* „gelmek“ + mastar ile kurulurken, ettirgen de yardımcı fiil *daene* „vermek“ + mastar ile kurulur (“vermek” yardımcı fiiliyle ettirgen Kurmancide (*dan*) tüm ve Ermenicenin (*tal* unu) belirli fiilleriyle kurulur).

Merkez (Bingöl, Elazığ, Hani, Lice vs.) Zazacasında “göndermek” fiili iki ayrı varyant olarak mevcut: *erşawitış* (*erşawen-*) ve *şawitış* (*şawen-*). Bu fiile dair şu bilgilere ulaşabilmekteyiz: Fiil, eski İrancadan kalma *fra-* fiil takısı ile “gitmek” fiilinden oluşmaktadır. Gileki *šūnam* “gidiyorum”, Zaz. *şiyene*, Farsça *šudan* شدن, Kürtçe *çûn* “gitmek”. Part. *frašāw-* “göndermek” (şimdiki zaman kökü), *frašūd* (geçmiş zaman gövdesi) < **fra-šāw-* (eski ettirgen şeklin tetiklediği ünlü uzaması) > **hrašāw-* > *erşaw-*. *Şaw-*, “gitmek” fiilinin dayandığı kök sözcük iken, *er* < *hra* < *fra* < *pra* Eski Hint-İrani bir fiil takısıdır (*preverb*). Basit (eksiz) fiil *şawitış* ise, *şiyene* (*şiyayış*)²⁵ fiilin ettirgen şeklidir ve şöyle bir etimolojiye sahip: Av. *š(y)auu-* (*šāw-*, *šu-*), EFar. *š(i)yav-*, Skr. *çyav-* च्यव्, Phlv. *šūtan* [šaw-], Part. *šw-*, Proto Hint-İranice **çyaw-* “hareket etmek, gitmek”; HAvr. **k^(u)ieu-* “harekete geçirmek”. Diğer dil gruplarından örnekler: Lat. *ciēre* “haraket etmek, kıpırdamak”, Eski Yunanca *kineîn kivēiv* “haraket etmek”. Yani, *erşawitış* ile *şawitış*, ilki fiil takısı *fra* takısından oluşurken, diğeri basit fiil “gitmek”ten türeyen ettirgen şeklidir ve bu iki varyant Zazacanın aynı ağızlarında hala mevcuttur. Kuzey Zazacasındaki *ruştene*, *ruşnaene* ile Güney Zazacasındaki *riştene* ise ayrı bir fiile aittir, (*er*)*şawitış* fiilin bir ağız varyantı değildir. *Riştene* (~ *ruşnaene*) fiilin etimolojisi ise Phlv. *firistādan*, Frs. *firistādan* فرستادن < Eski İranci **fra-* “ön, ileri” + *stā-* “durmak, ayakta kalmak” fiiline dayanır²⁶.

2.4.5 Şahıs Sonekleri

Fiillere eklenen şahıs soneklerin hepsinin de tarihi dayanağı vardır:

Birinci tekil bildirme kipi ve koşaç soneki *-an*, örn. *ez rınd-an* “iyiyim”, varyantları *-ane*, *-a*, *-on*, *-o*, *-une*, *-un*, *-u*, *-ine*. Etimoloji:

-an, Av., Ved. dilek kipi *-āni* (örn. Ved. *b^harāni* भरणि “götüreyim”), Eski Av. *-ā* (*pərəsā* “soruyorum”), Phlv., Prt. dilek kipi *-ān* (örn. Phlv. *an karān* “(ben) edeyim”). Tematik (*thematic*) fiiler için kullanılan sonek, HAvr. **-o-H*, Yun. *-ō -ω* (Hit. *-hi* çekimindeki *h*’den ötürü gırtlak ünsüzü **H*’nin **h*₂ yani **-o-h*₂ olması da muhtemel). Atematik (*athematic*) fiillerin soneki diğeri İrani dillerde kullanılanıdır: HAvr. **-mi*, Yun., Av., Ved. *-mi* (Phlv. *-ēm*) Yeni Avesta ve Sanskritte atematik sonek genelleştirilmiştir. İrani dillerin çoğunda atematik sonek *-m* kullanılırken, Zazaca, Osetçe, Beluçi gibi dillerde, Eski İrancanın ve Orta İrancanın dilek kipine dayanan *-ān* soneki tercih edilmiştir.

İkinci tekil kişi bildirme kipi ve koşaç soneki (eril) ve ikinci tekil kişi dilek kipi soneki (eril ve dişil) *-ê*, Merkez ve Güney Zazacada kullanılırken (örn. *tı yen-ê* “geliyorsun (erkeğe hitaben)”, Kuzey Zazacasında sadece dilek kipinde (örn. *tı ke bêr-ê* “gelirsen”) ve kalıntı olarak *tı vanê* “sanki, dersin ki” zarfında var. Kökeni Eski İrancanın *-ahi* sonekine dayandırmak mümkün:

-ê (~ *-i*) (örn. *tı rındê* “iyisin”, *tı vanê* “diyorsun”, *tı vacê* “diyesin”, *tı mendê* “kalmışsın”); Phlv. *-êh*, Av. *-ahi*, Skr. *-asi*, Frs. *-ī* ई-, Krt. *-î*, HAvr. **esi*, Yun. *-eis* -εις, Lat. *-s*.

İkinci tekil dişil kişi koşaç ve bildirme kipi soneki *-ay* (örn. *tı vanay* “söylüyorsun [bayana hitaben]), Zazacanın çoğu şivelerinde *-a* olarak telaffuz edilirken özgün şeklini (*-ay*) Dersim-Hozat ve Tokat-Almus, Sivas-Hafik yöresinde korumuştur. Oskar Mann’ın 1900’larda Siverek yöresinde aldığı notlarındaki Zazaca ağızlarında da hala bulunmakta. Birinci tekilde olduğu gibi, bu sonekin izlerini yine Orta İrancanın dilek kipinde görüyoruz:

-ay (~ *-a*) Phlv. *-āy* (2. tekil kişi dilek kipi soneki).

Üçüncü tekil eril (*-o*) ve dişil (*-a*) ve çoğul (*-ê*) şahıs sonekleri, bildirme kipi, koşaç ve miş’li geçmiş zamanda kullanılır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Zazacanın 3. kişi sonekleri aslen şahıs zamirleridir:

o (~ *u*, *wi*) (örn. *o rındo* “o iyidir (erkek)”, *o vano* “diyor”, *o/a vaco* “o desin”, *o mendo* “o kalmış”). Phlv., Prt. *ō* < *(*h*)*aw*, Av. *ava-*, *hūwō* /*hau*/, EFrs. *av*, *hav*, Sğd. *xw* /*xō*/, *’xw*, Skr. (?) *so* सो.

a (~ *aya*, *ya*) (?) < Yeni Av. *hā*, Ved. *śā* सा “o (dişil)” işaret zamiri, Sğd. *x’* /*xā*/, HAvr. **séh*₂, Yun. *hē* η, DYun. *ha* á, Got. *so*, Toharca B *sā*. Zazacada önesteki *h*’nin düşüşüne birçok miras sözcükte rastlanmaktadır, örn. **hembaz* > *embaz* “arkadaş”, **hamin* > *amin* ~ *amnan* “yaz”.

²⁵ [şimdiki zaman gövdesi *şon-*, *şın-*; dilek kipi *şor-*, *şır*, *şêr-*, emir kipi *şo*]

²⁶ Erm. *hrestak* հրեշտակ “melek” < Prt. *frēstag* ~ *hrēstag*, Av. *fraēšta-* “gönderilen, gönderilmiş”, Far. *ferešte* فرشته „melek“.

ê (~ *i*) (örn. *ê rındê* “iyiler”, *ê vanê* “diyorlar”, *ê mendê* “kalmışlar”). < (?) Av. *aē-°*, Ved. *e-°* (< **aī-*), şahıs zamirlerin şu hallerinde: Dat./Abl. (-e/-den hali çoğul): Av. *aē^hbiiō*, Ved. *eb^hyaḥ* एभ्यः “onlara, onlardan”, Instr. çoğul (-ile hali): Av. *aēibiš*, Ved. *eb^hiḥ* एभिः “onlarla”, Lok. çoğul (-da hali): Av. *aēšu*, Ved. *eśu* एषु “onlarda”.

2.4.6 Fiil Takıları

Fiil takıları (*preverbs*) diyebileceğimiz biçim, basit fiile yeni anlam veren, genelde zarf işlevini taşıyan fiil ekleridir. Hint-İrani dillerde ve genelde Hint-Avrupa dillerinde fiil takıları yön belirtici zarflardan fiile yaklaşarak fiil ile bütünleşmiş, sonraki evrelerde kimi takılar basit fiil ile bütünleşmiştir.

Zazacada da iki farklı fiil takısı mevcut. Biri, bugünkü dilde artık takı veya ek olarak algılanmayan basit fiille bütünleşmiş olanlar:

Örn. “inmek” anlamını taşıyan *nıştene* (*nış-en-*) fiilini ele alırsak, fiil kökü *nış-* (~ *niš-*) olarak bilinir. Ancak etimolojisine baktığımız zaman *nış-* kökünü n bileşenlerini kavramak mümkün olur:

nıştene Av. *ni-* “aşağı” + *√had-* “oturmak”, Skr. *ni-* नि + *sad-* सद, Phlv., Frs. *nišastan* نشستن [*nišīn-* نشین “oturmak”, Prt. *nišad-*, HAvr. **nei-* “aşağı” + **sed-* “oturmak”, Erm. *nstel* նստել “oturmak”, İng. *nether* “aşağı”, *sit* “oturmak”, Lat. *sīdō* a.a., EYun. *neióthen* νειόθεν “aşağıdan”, Alm. *Nest* “yuva” < *nēst* < Grm. **nistaz* < **ni-* “aşağı” + *staz* “oturma”.

Yani, *nış-* fiilin kökü de aslında ancak Eski İnanca ve Eski Hintçede bilinen *ni-* “aşağıya doğru” zarfı ile *had-* “oturmak” fiilinden oluşmaktadır. Burada farklı sesbilimsel kanunlar ve evrimler de meydana gelmiştir. Hint-İrani ve Slav dillerinde de geçerli olan *RUKİ-Kanunu* dediğimiz sesbilimsel fenomenin ötürü *r*, *u*, *k* *i* seslerinden sonra gelen *s* ünsüzleri *š* sesine dönüşür. İrani dillerde (ayrıca Yunanca ve Ermenicede de) ünsüz kümesi olmadıkça Proto Hint-Avrupacadaki *s* bu dillerde *h* ünsüzüne dönüşür, Hint-Arı dillerinde ise özgün *s* şekliyle kalır. RUKİ-Kanunu, Hint-Arı ve İrani dillerin ayrılışından önce (4000 yıldan önce gibi) işlemiş olmalı ki, *s* ünsüzü *h*’ye dönüşmesinden önce *š* ünsüzü RUKİ ses kanunundan ötürü oluşmuş olmalı.

Diğer fiil takıları, Zazacanın tekrar yeniden kendince türettiği otuzun üzerinde fiil takıları, *a-*, *ra-*, *ra-*, *ro-*, *de-*, *pira-*, *piro-*, *pêra-*, *pêro-*, *we-*, *cê-* vs. gibi.²⁷ *Nıştene* fiilinin anlam değişikliğine uğrayarak “inmek” diye algılandığından ötürü olabilir ki, sonradan *ro-* takısını ekleyerek *ronıştene* (*nışen-ro*) “oturmak” anlamını yüklemiştir.

Bazı diğer fiillerde de, örn. *amaene* “gelmek”, *ardene* “getirmek”, *vêdene* “geçmek, sönmek” Eski İrani fiil takıları basit fiille (*simplex verb*) bütünleşmiştir. *Ardene* fiili, bir yöne veya kendine doğru yönü belirten zarf ve sonra fiil takısı olan *ā* ile *berdene* „götürmek“ fiilinden oluşmaktadır: *ardene* [*an-*, *biar-*]; Phlv. *āwurtan* [āwar-], Frs. *āvurdan* آوردن [āvar- اور], Gor. *awurdey* [ar-], Eski Hint-İr. *ā-* “bu yöne” + *bar-* “götürmek”.²⁸

2.4.7 Dilek Kipi

Farsça ve Kürtçeye göre Zazacada farklı çekime tabi tutulan dilek kipi var ki (Örn. *ez beri* “götüreyim”), bu kip aslen Eski ve Orta İrani dillerdeki fiil köküne dayanır. Örn. Av. *barāmi*, Ved. *b^hārāmi* “taşıyorum, götürüyorum”. Prt. *az karām* “yapıyorum”, Phl. (*an*) *barēm* “götürüyorum, taşıyorum”.

Şimdiki zaman bildirme kipinde Zazacada *-r-* kökenli fiillerde *r* düşer, fakat dilek kipinde belirir:

kerdene: *ker-* “yapmak”, *berdene*: *ber-* “götürmek”.²⁹

İkincil bir oluşum da var ki, tüm ağızlarda mevcut olan *şêr-* „gide-“, *bêr-* “gele-“ fiillerinde bulunan *r* eki, *-r* kökenli olan fiillerden devralınmıştır, çünkü *şiyene* ve *amaene* fiillerin kökünde hiçbir zaman *r* bulunmamıştır.³⁰

²⁷ Bkz. <http://zazaki.de/deutsch/praeverbienzazaki.htm> (Nisan 2011)

²⁸ Kurmanci *anîn* büyük ihtimalle Skr. *ānī-* आनी “getirmek” < *ā* + *nī-* “gütme” ile alakalı, *ā-ber-* ile değil.

²⁹ *berdene* [*ben-*, *ber-*] “götürmek”. Av. *bar-*, Skr. *b^hr-* भृ “götürmek, taşımak”, Phlv. *burten* [ber-], HAvr. **b^her-*, EYun. *phérō* φέρω, Lat. *ferre*, İng. *bear* “taşımak”, Alm. *ge]bären* “doğurmak”.

³⁰ *amaene* (~ *amiyaene*, *omiyayıš*, *umiyayıš*) [*yen-*, *bêr-*] *gelmek*. Av. *āgam-* “gelmek”, Skr. (*ā-*)*gam-* (अ) गम् “gelmek”, Phlv. *āmatan* [āy-] > Frs. *āmadan* آمدن [āy- آى-], Prt. *āgeten* [āg-], Krt. *hatin* [-ê-] < **atin*. Önek *ā-* “bu yöne” + *gem-*

Batı-Dersim dediğimiz örneğin Dersim-Ovacık ağzında *-(e/i)r-* ünsüzü, keza kökünde *r* bulunmayan fiillerin dilek kipine bu eki ilave etmiştir: *vacer-* “söyliye-, söyle-“, *ronır-* “indire-“, *bider-* “vere-“, örn. *ez vaceri* “söyliyeyim”.

3. Sözcükbilim

Sözcükbilim (leksikoloji) de bazı sözcüklerin geçirdiği anlam değişikliği açısından önem taşır. Birkaçının kökeni konusunda bazı örnekler:

dewe (~ *dew*) “köy”. Frs. *deh* ده, Krt. Krm. *dī* “köy”, Phlv. *dēh*, Av. *daxyu-* “insanların yerleşik olduğu toprak, en yüksek yönetim birimi”, EFrs. *dahyu-* “toprak, yerleşim yeri”, Skr. *dasyu-* दस्यु “dinsiz biri, barbar”.

şar “halk, el âlem”. Prt. *şahr* “vilayet, memleket, kent” > Phlv., Frs. *şahr* شهر, Av. *xšaθra-* “krallık, devlet, ülke”, EFrs. *xşaça-* a.a., Skr. *ksatrá* क्षत्र “egemenlik, güç, iktidar” < *xšā-/kšī-* क्षी “yönetmek, sahip olmak”, Krt. *şar* “şehir, kent”. Partçadan Farsçaya ve diğer dillere geçmiştir.

eşkawitene [*eşkawen-*, *beşkaw-*] “sökme”. Frs. *şikāftan* “yarmak” < Phlv. *şkafstan*, HAvr. **(s)kēp-/ (s)kōp-* “kazmak, kazımak”, EYun. *skáptō* σκάπτω “kazmak”, Lat. *scabere* “kazımak”, Got. *skaban*, Alm. *schaben* “kazımak, rendelemek”, schaffēn “başarmak, yaratmak”, İng. *shave* “traş olmak”, *shape* “şekil vermek”, Lit. *skōbti* “içini soymak”, Rus. *skóbel'* скобель “yontma bıçağı”.

eşkeft „mağara“ < Frs. *işkaft* اشكفت, Krt. Krm. *şikeft*, Krt. Sor. *eşkewt*.

Zazacada iki kelime de önem taşır. *Bermaene* “ağlamak” fiili de Kuzeybatı İrani dillerinde varlık gösteren bir kriter sözcüğüdür. Diğer de Merkez Zazacadaki *bûmlerz* “depem” kelimesindeki ilk bileşen *bûm* sözcüğün de Eski Hint-İrani dillerde “yer” anlamına geldiği görülmektedir:

bermaene [*bermen-*, *bıberm-*] “ağlamak”. Prt. *barmādan*, Gil., Maz. *barm-*, HAvr. **b^hrem-*, Lat. *fremere* “yas tutmak”, (?) EYun. *brēmō* βρέμω “gürlemek, bağırarak, öfkelenmek”.

bûmlerz “yer sarsıntısı, depem”. < *bûm* “yer, toprak” + *lerzaene* “titremek”. EFrs. *būmi-* “toprak”, Av. *būmi*, Phlv., Frs. *būm*, Sgd. *βwmh* “yer, dünya”, Harzemce *βwm* “yer”, Ved. *b^hūmi-* भूमि.

4. Sözdizim (sentaks)

Sözdiziminde Zazaca bir *SOV* (özne-nesne-yüklem) dili olarak, bazı İrani ve Hint-Dillerin sahip olduğu *bölünmüş özgeçişliliğe* sahiptir. Eski İrani dönemin sonuna doğru ve orta İrani dönemin başlangıcında gerçekleşen geçmiş zamanın kuruluş şekliyle çoğu orta İrani dilde, geçmiş zaman edilgen ortaç (*participle perfect passive*) soneki *-ta-* ile oluşturulan fiil çekimin sayesinde meydana gelen biçim-sözcükdizimsel (*morphosyntactic*) bir fenomen olan *bölünmüş ergatiflik (özegeçişlilik, split ergativity)* bugün de Zazacada varlığını sürdürmektedir³¹. Yani tüm geçmiş zaman şekillerinde geçişli fiillerde öznenin eğik halde belirtilmesi, nesnenin yalın halde olması, İrani dillerde ayrıca fiilin ergatif alanda da nesneye göre çekimlenmesi, örn.

Ez ey anan, o mi ano. “ben onu (eril) getiriyorum, o beni getiriyor”,
geçmiş zamanda ise:

mi o ard, ey ez ardan “ben onu getirdim, o beni getirdi”
şeklinde çekilir.

“gitmek”, HAvr. **g^hem-/g^hom-/g^hm-* “gitmek, gelmek”, İng. *come*, EYun. *bainō* βαίνω “gitmek”, Lat. *venire*, Lit. *gemu* “dünyaya gelmek”.

Şiyene için bkz. 2.4.4.

³¹ Ergatiflik (ergativity), Eski Farsçada belirtmeye başlamasıyla, Partça, Pehleviçe, Baktrice gibi Orta İrani dillerde, Kurmanci (Sorani’de kalıntı olarak var), Simnani, Beluçça, Yağnobi gibi Yeni İrani dillerde, Urdu, Sindhi gibi Hint-Arı dillerinde, Gürcüce, Lazca gibi Güney Kafkas, Çerkezce gibi Batı Kafkas, Avarca, Lezgice gibi Kuzey Kafkas dillerinde, ayrıca Baskça, Dyirbal gibi dillerde, dünyada konuşulan dillerin pek çoğunda ağırlıklı olarak kendi başına bir hal olarak veya kuruluş şeklinde yer almaktadır. (Keskin 2010)

Orta ve Eski İrani dillerden örneklere bakılırsa, Zazacadaki sistemin o dillerde de varolduğu belirmekte.

Partça:

(az) *hawīn abgund-ām* „(ben) onları ifşa ediyorum“
man abgust (a)h-ēnd „ben onları ifşa ettim“

Orta Farsça:

an tō xwān-ēm „ben seni çağırıyorum“
man tō xwand-ay „ben seni çağırdım“

Eski Farsça (*manā kṛtam-construction*):

/ima	taya	manā	kṛta-m/
DEMP.N/A	RELPRON.N/A	PERSPRON. 1. SG	yapmış.PPP N/A
SG n.	SG n.	G/D	SG n.

“bu yaptığım şey (Zaz. *eno çiyō ke mi kerd*)” (DB 1.27)

Eski Farsçada ilk izleri beliren özgeçişlilik, bir edilgen çatısı veya şekli değilse de, dilbilgisel yönden anlaşılması için şu şekilde çevrilebilir: “benden taraf yapılmış (şu) şey”. Yani, cümlede kılıcı (özne, *agent*) eğik haldeyken, etkilenen (nesne, *patient*) yalın halde olup yüklem (fiil) de yalın halde olan nesneye göre sonek alır. Orta ve bazı Yeni İrani dillerde de bu kural hala –şayet çevre dillerin etkisiyle çekim paradigmasında sarsılma olmadıysa- geçerlidir. Özgeçişliliğin Hint ve İrani dillerde sadece geçmiş zamanda işlemesi, yukarıda da belirtildiği gibi, Eski İrani fiil çekim sisteminden ortaç (-ta-) + koşaç şekli çekime geçmesinden ve bu sistemde cümledeki eyleyenlerin (faillerin) hallerinde ve fiil çekiminde değişiklik olmasından kaynaklanmaktadır

5. Sonuç olarak

Dilbilgisi ve dilbilimin bazı kategorilerinden örneklerle, İrani bir dil olan Zazacanın tarihsel evrimine bakabilme imkânı sunulmaya çalışılmıştır. Dilin birçok alanında olduğu gibi, etimoloji ve dilbilgisinde de ait olduğu dil grubu ve dil ailesindeki tarihi dillerin sayesinde araştırılacak ve keşfedilebilecek birçok özelliğin var olduğu ve yapılması gereken dilbilimsel araştırmalarda uzun bir yolun kat edileceği malumdur.

Neticede, elimizde diğer yeni İrani diller dışında Orta (Pehlevi, Partça), Eski İrani (Avesta, Eski Farsça) dilleri ve Eski Hintçe, Latince, Eski Yunanca, Hititçe gibi diller günümüze belgelenmiş olarak ulaştırılamasaydı, Zazacanın tarihsel gelişimi hakkında bilgilerin birçoğuna varma şansına sahip olamayacaktık. Zazacanın akrabası olduğu kırka yakın diğer İrani diller için de elbette aynısı geçerlidir.

Son bir not olarak şunun da söylenmesi gerek ki, Eski ve Orta İrani dillerin dışında kimi Yeni İrani diller Zazacanın araştırılmasında yardımcı işlevi görmektedir. Örneğin *murd* (~ *murd*) “tok” sözcüğünün köktaşını Güneydoğu İrani dili Peştuda da bulabiliriz: *mor* مور (eril), *maré* مره (dişil) “tok”. Veya Zazacadaki yakınlık belirten işaret zamiri ve bazı zarflarda kullanılan *n-* ve *e-* öneki, örn. *a : na : ena* (~ *ana*) “o, bu, şu (dişil)”³², *enika* (~ *anika*) “aha şimdi”, *wina* ~ *heni* : *ewina* ~ *ania* “böyle : işte böyle” gibi sistemi, Kuzeydoğu İrani bir dil olan Yağnobi dilinde de görmekteyiz, örn. *iš* : *nihēš* : *aniheš* “o : bu : şu”³³.

³² İşaret zamirlerinde aslen 3 boyutlu yakınlık derecesi belirtilse de (Örn. *o, n-o, e-n-o*; Türkçede de olduğu gibi *o, bu, şu*), genelde kullanılan 2 derece bulunmaktadır. Uzak derece için olanlar 3. şahıs zamirleri *o, a, e'*ye denk düşerken, yakın derece için Kuzey ve Güney-Zazacasında *n-* önekiyle *no, na, nē* (yalın hal); *ney, nae, ninan* (bükünlü hal); bükünlü halde niteleyici (*attributive*) işlevinde (*n*)*ê, (n)ja, (n)ê*, örn. *vengê nê heri / heran* “bu eşeğin / eşeklerin sesi” iken, Merkez Zazacasında yakın derece için genelde *en- ~ in-* kullanılır. Kuzeyde *a-*, Güneyde *e-* eki çok yakın derece için genelde niteleyici şekilde kullanılır, örn. *eno ~ ano lacek* “şu oğlan” (Keskin 2010: 10).

³³ Dilbilimsel özellikler dışında dildeki bazı sözcüklerin anlam değişmesi, kalıbı veya ifade şekillerinde de eski inanca ve kültüre dair kalıntılar bulmak mümkündür. Örneğin güneş battığında Kuzey Zazacada gün batımında kullanılan *roc ši ko ro* „güneş dağın arkasına gitti“ cümlesinin yanında yaşlı kesimin kullandığı *roc ši wertê hurdiyanê xo* „güneş çocuklarının arasına gitti/döndü“ veya „*Roc kî ši ko ra, peyê koo dî ejdarê esto, boymî ano kî vurniya roci bîburno (...) roc sîro kî niseno zerg, awkî mesimê, xirabo, gunao! Lêla roc kî erceno, düao bikerê!*“ (Aslan 2011:216) „Güneş battığında, dağların arkasında bir ejderha var ki boyna güneşin önünü kesmeye çalışır. (...) güneş ufuğa yerleştiğinde su içmeyin, gūnahtır! Sabahleyin güneş doğduğundan dualar edin!“. Eski Hint inancında ve dualarında da böyle kalıpları bulmak mümkün.

6. Kaynakça

- Asatrian, Garnik. S. / Gevorgian, N. Kh. 1988: "Zāzā Miscellany: Notes on some religious customs and institutions." In: *Hommage et Opera Minora (Acta Iranica)*. Volume XII. Leiden.
- Asatrian, Garnik 1995: „Dimli“. In: *Encyclopedia Iranica*. Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/dimli> (September 2011)
- Asatrian, Garnik S. / Vahman, F. 1990: „Gleanings from Zāzā Vocabulary“. In: *Acta Iranica*. Volume XVI, S. 267-275. Leiden.
- Arslan, İlyas 2007: Partikeln im Zazaki. Yayınlanmamış mastır tezi. Köln. İnternette: http://www.kirmancki.de/Partikeln_im_Zazaki.pdf (Mart 2011)
- Aslan, Cengiz 2011: *Moriber*. Roman. İstanbul.
- Bläsing, Uwe 1995: „Kurdische und Zaza-Elemente im türkeitürkischen Dialektlexikon“. Etymologische Betrachtungen ausgehend vom Nordwestiranischen. *Dutch Studies (Published by Nell)*. Vol 1 Nr. 2. s. 173-218. Near Eastern languages and literatures. Leiden.
- Bläsing, Uwe 1997: „Irano-Turcia: Westiranisches Lehngut im türkeitürkischen Dialektmaterial“. *Studia Etymologica Craconviensia*. Vol. 2. s. 77-150. Kraków.
- Bläsing, Uwe 1997b: „Asme, Asmen, Astore“. *Iran & Caucasus*. Vol. 1, s. 171-178. Leiden.
- Blau, Joyce 1989: "Gurānī et zāzā". *Compendium Linguarum Iranicarum*. Rüdiger Schmitt (Hrsg.), s. 336-340. Wiesbaden.
- Gippert, Jost 1996: "Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache". Dergi: *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dımli-Kırmanc-Zaza*, 10. sayı, s. 148-154. Türkçesi: "Zazacanın tarihsel gelişimi". *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma – Zaza Dili ve Kültürü* Dergisi, 13. sayı, s. 106-113.
- Gippert, Jost 2007/2008: "Zur dialektalen Stellung des Zazaki": *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- Hoffmann, Karl / Forssmann, Bernhard 1996: *Avestische Laut- und Flexionslehre*. Innsbruck.
- Horn, Paul 1988: *Grundriß der neupersischen Etymologie*. Hildesheim (Nachdruck der Ausgabe Straßburg 1893).
- Hübschmann, Heinrich 1895: *Armenische Grammatik*.
- Hübschmann, Heinrich 1895: *Persische Studien*.
- Jacobson, C.M. 1993: *Rastmustena Zonê Ma. Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache*. Bonn.
- Jacobson, C.M. 1997: *ZAZACA Okuma-Yazma El Kitabı*. Bonn.
- Jacobson, C.M. 2001: *Rastmustena Zonê Ma. Zazaca Yazım Kılavuzu*. İstanbul.
- Jahani, Carina / Korn, Agnes (eds.) 2003: „Balochi and the Concept of North-Western Iranian“. *The Baloch and Their Neighbours. Ethnic and Linguistic Contact in Balochistan in Historical and Modern Times*. Wiesbaden. S. 49-60
- Kausen, Ernst 2006: Zaza. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/kausen-Zaza.pdf> (Mart 2010).
- Keskin, Mesut 2007: *Einige gemeinsame Lehnwörter im Türkeitürkischen aus der Region Trabzon und im Zazaki aus der Region Pülümür-Erzincan*. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaetze/trabzon-pulumur-lehnwoerter.pdf> (Ocak 2010).
- Keskin, Mesut 2008: *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*. <http://publikationen.uni-frankfurt.de/volltexte/2009/6284/> (Ocak 2010).
- Keskin, Mesut 2010: Zazaca üzerine notlar: *Herkesin bildiği sır: Dersim* (Derleyen: Şükrü Aslan). İletişim Yayınları. İstanbul. İnternette: <http://zazaki.de/turkce/makaleler/zazacauzerinenotlar.pdf>
- Majidi, Mohammed-Reza 1980: *Strukturelle Beschreibung des iranischen Dialekts der Stadt Semnan*. Hamburg.
- Mann, Oskar / Hadank, Karl 1932: *Die Mundarten der Zāzā, hauptsächlich aus Siverek und Kor*. Leipzig.
- Mayrhofer, Manfred 1986-2001: *Etymologisches Wörterbuch des Altindiarischen (EWAia)*, Heidelberg.

Yine Zazacada „cenaze kaldırmak“ için kullanılan fiil *wedardene* „yukarı kaldırmak“ anlamına gelir ve diğer anlamda böyle de kullanılır. Ölünün toprağa gömülmesine rağmen hala bu fiilin kullanılması, Zerdüş inancında cenazelerin yüksek yerlere ve kulelere kaldırılmasından kalma bir kalıp olmalı.

Veya Zazacada kullanılan *asmên* „gök“ sözcüğünün etimolojisine bakılırsa:

asmên, Av. *asman* “gökyüzü”, Zerdüş inancında gök tanrısı < *asmānam* akuzatif (-i hali), Phlv. *āsmān* “gökyüzü, cennet” fakat Skr. *aśman* अश्मन् “taş”, “taştan gök” imgesinden kalma (krş. *aśmarā* अश्मर “taştan”, HAvr. **h₂ék-* “keskin” > **h₂ékmon* “taş”, **h₂ékmoros* “taştan”, EYun. *ákmon* ἄκμων, Hit. *aku*, Rus. *kameni*, İng. *hammer* “çekiç” < Eİng. *hamor*.

Sanskrit ve diğer Hint-Avrupa dillerinde “taş” anlamında kullanılırken, Sanskrit “taştan gök” (göğün taşla benzetilmesinden) anlamında kullanılması da İrani dillerindeki “gök” anlamını açıklığa kavuşturur.

- Paul, Ludwig 1998a: *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden.
- Paul, Ludwig 1998b: „The Position of Zazaki among West Iranian Languages.” *Old and Middle Iranian Studies Part I*, ed. Sims Williams. S. 163-176. *Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995)*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger (Hrsg.) 1989: *Compendium Linguarum Iranicarum [CLI]*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger 2000: *Die Iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart*. Wiesbaden.
- Schwartz, Martin 2009: “Iranian *L, and Some Persian and Zaza Etymologies”. *Iran and the Caucasus 12*, s. 281-287.
- Selcan, Zülfü 2001: *Zaza Dilinin Gelişimi* <http://zazaki.de/zazakide/ZazaDilininGelisimi.pdf> (Ocak 2010)
- Selcan, Zülfü 1998a: *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin.
- Selcan, Zülfü 1998b: “Die Entwicklung der Zaza-Sprache”. *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimli-Kırmanç-Zaza*. 12. sayı, S. 152-163. Baiersbronn.
- Spuler, Bertold (Hrsg.) 1958: *Handbuch der Orientalistik*. Erste Abteilung, Vierter Band, Iranistik. Erster Abschnitt Linguistik. Leiden-Köln.
- Tahta, Selahattin 2002: Ursprung und Entwicklung der Zaza-Nationalbewegung im Lichte ihrer politischen und literarischen Veröffentlichungen. *Yayınlanmamış mastır tezi*. Berlin.
- Temizbaş, Suvar 1999: Einflüsse des Deutschen auf die Dimli-Sprache. *Yayınlanmamış mastır tezi*. Halle, Almanya.
- Todd, Terry L. 1985: *A Grammar of Dimili (also known as Zaza)*. Ann Arbor, Michigan.
- Windfuhr, Gernot (Ed.) 2009: *The Iranian Languages*. Michigan.